

Bratten og Uren i Stavanger

Arne Kvitrud

INNLEDNING

Jeg vil drøfte hvor middelaldergårdene Uren og Bratten i Stavanger kan ha vært. Navnene Uren og Bratten er oppbygd på samme måten som Skagen (gammel uttale er *Ska'en*) og Straen (av *Stranden*). Alle er naturnavn i bestemt form. Uren er ikke kjent i middelalderkilder, men som jeg kommer til, er rimelig å tro at navnet var i bruk i middelalderen.

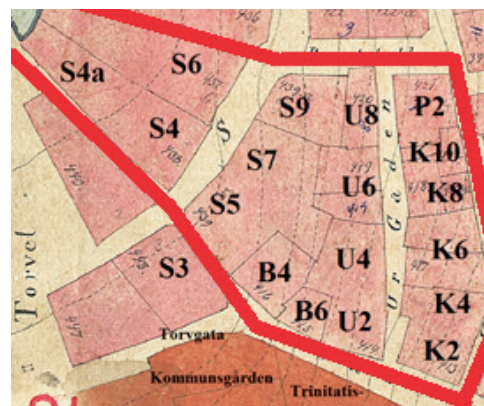
Denne artikkelen omhandler området fra Prostebakken til Brattegata, med hovedvekt på tidsperioden 1200 til 1500. Brattegata var ei gate som gikk fra det som nå er Domkirkeplassen og til gata Skagen. Gata er nå inne i kjøpesenteret Torgterrassen. Flere har koblet Bratten til Brattegata.² Allerede Carl S. S. Lous skrev i 1868 «*Den steile Brattegade, som vi passere, har rimeligvis sit Navn af Kannikernes Gaard «Bratten»*». Jeg bruker opplysninger om grunneiere, avfallsdynger, gatenettet, skriftlige kilder og det som er funnet ved utgravinger til å drøfte hvordan bruken av området endret seg over tid.

GRUNNEIERNE

Da Martinskirken og kirkegården nær toppen av Prostebakken ikke lengre ble brukt, ble de delene av kirkegården som lå sør for Prostebakken (Prostebakken 2 (Mauritzengården) og Urgata 8) trolig overtatt av biskopen omkring år 1400. Etter reformasjonen overtok kongen biskopens eiendommer.⁴ På 1600- og 1700-tallet var tomtene mellom Prostebakken og Brattegata eid av prestene i domkirken, kongen og av private. Det er nok rimelig å gå ut fra at prestene og biskopen var eiere før reformasjonen.

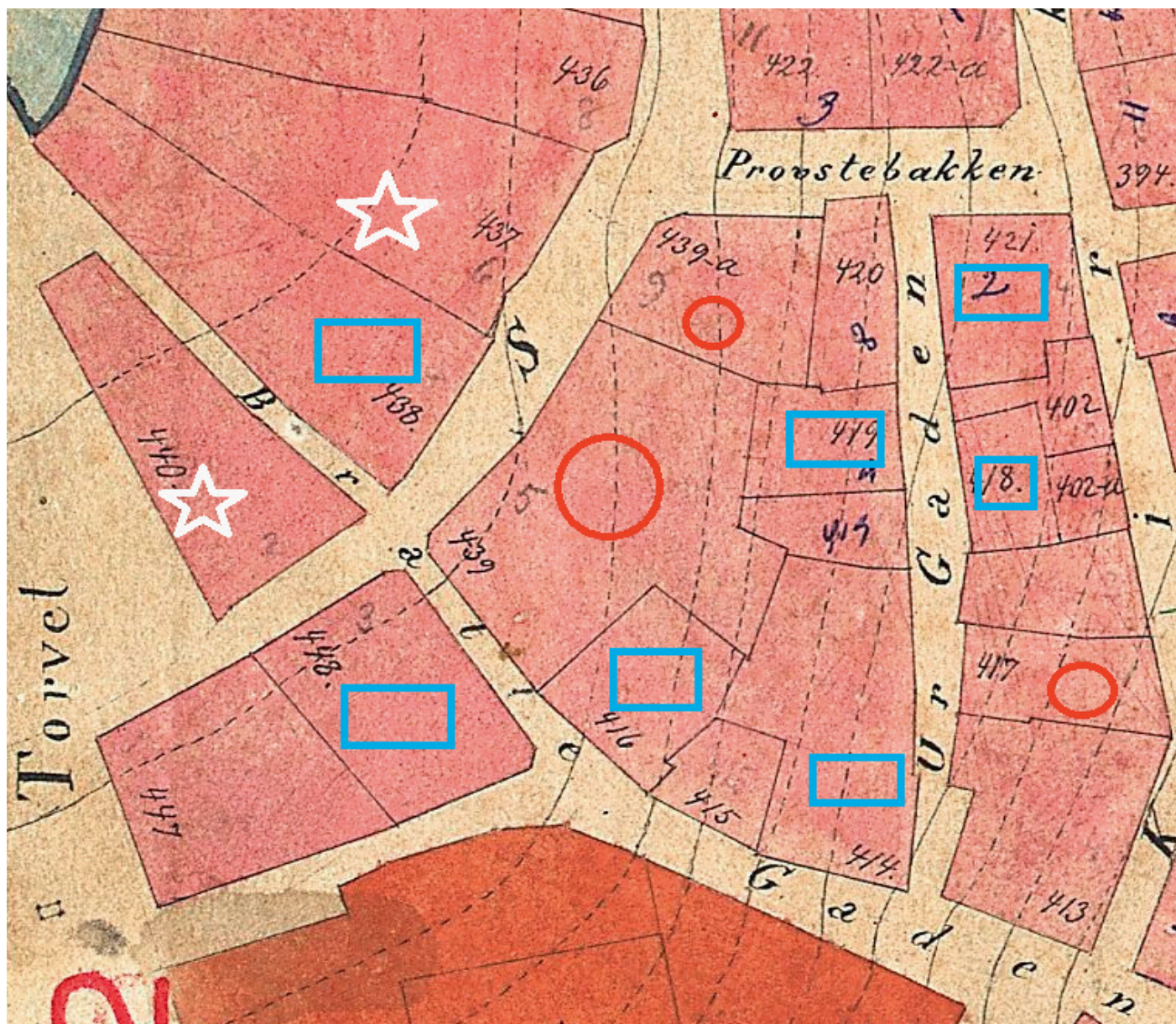
Figur 1:

Det er ikke kildegrunnlag til å tegne inn alle eiendommer med tilhørende grenser i middelalderen. Jeg har her laget en skisse for ca. år 1350, der jeg har tegnet inn Uren og Bratten. Svarte streker er omtrentlige eiendomsgrenser. T er Trinitatisgrunnen, K er Kommungården (Brødregården), M er Mariakirken med kirkegård, A er Sankt Annas gård, S er skolen og P er Peterskirken med kirkegård. Kartgrunnlaget er fra 1860-tallet.¹

Figur 2:

Artikkelen beskriver området som er vist på kartet.³ Gateadresser fra 1860-tallet er angitt med en bokstav som angir gatenavn og et gatenummer. Bokstaven S viser til gata Skagen, B viser til Bakkegata, U til Urgata, P til Prostebakken og K til Kirkegata. For eksempel er S4 Skagen 4. I tillegg har jeg anmerket noen andre eiendommer som også er omtalt i artikkelen. S4a viser til den ytterste delen av Skagen 4. Brattegata gikk fra Domkirkeplassen til gata Skagen og fortsatte i Lindahlsmauet til Vågen. Urgata gikk fra Prostebakken til Brattegata. Urgata er i dag en blindgate. Torget er til venstre, og Vågen er øverst til venstre.

AVFALLSDYNGER SOM BOSETTINGSKILDE TIL BRATTEN OG UREN

Husholdningsavfall og avfall fra husflid og håndarbeid av noe omfang, viser til bosteder. De som bodde ved Vågen kunne enkelt dumpe avfallet på sjøen. Under det som i dag er Skagen 4a var det opp til 4,5m avfall i sjøen fra middelalderen. Botanikeren *Paula Utigard Sandvik* ved Arkeologisk museum i Stavanger argumenterte for at en kan ha kastet avfallet i Vågen fra 900-tallet og fram til ca. 1400.⁵ I 2005 ble det boret fem hull i en rekke på tomte til Skagen 4a, der det er gjort fire dateringer på skall av hasselnøtter. Prøvene ble tatt fra de grunneste og de dypeste lagene med nøtteskall. Min tolkning av den eldste dateringen tilsier en alder mellom år 800 og 1000, med størst sannsynlighet for 900-tallet. Samtidig var nok ikke prøven helt nederst i avsetningen. Det er bare en datering som viser til før år 1000, noe som gjør alderen usikker på grunn av det arkeologene kaller *redeponering*. Det er også dateringer sørvest for Torget 7 (dagens Burger King). Her er den eldste dateringen yngre enn år 1000. I gata Skagen, ovenfor Skagen 4 er lagene datert med fire C-14-dateringer, som tilsammen gir en alder mellom perioden 1000-1025 og år 1150.⁶ Bunnen av lagene ble ikke avdekket, så det kan være eldre avfallslag under.

Med tiden bygde avfallshaugene i sjøen seg opp, og medførte at seilingsdybden ved land minket. Lovverket begrenset mulighetene for å dumpe avfall i flere byer, men det var ikke forbudt i den eldste byvedtektene vi kjenner fra Stavanger på 1500-tallet.⁷ At en sluttet å kaste avfall var altså ikke på grunn av byvedtektene, men mer trolig fordi det ble fylt ut i sjøen og fordi Skagen 4 og 4a ble bebygd.

For de som ikke bodde ved sjøen, var det mest praktisk å dumpe avfallet nær huset. Bodde en i en skråning dumpet en gjerne avfallet nederst på tomte, eller et stykke nede i bakken. I Urgata 2 i krysset med Brattegata, ble det ved utgravningen av kjelleren i 1927 funnet skjell, horn og beinrester om lag 0,5-1m under bakken. «Mengder» av avfall lå jevnt over hele kjellerens lengde i et lag som var om lag en halv meter tykt.⁸ Noe av avfallet ble sendt til Bergen for nærmere undersøkelser. Dette viste seg å være av okse, småfe, hjort, hare, ærfugl, torsk, østers og strandsnegl, trolig fra middelalderen.⁹ Det kan være avfallsplassen for huset som sto i Kirkegata 2. Østers og artsmangfold i funn er i England tolket som rikdomstegn, det kan nok også tolkes slik her.¹⁰

I 1968 gravde Arkeologisk museum i bakgården til Skagen 7 opp mot Urgata. Det ble funnet et lag med mye bein nær en meter under bakken.¹¹ Beina kan være kjøkkenavfall fra et av husene som står like ovenfor (Kirkegata 8?).

Figur 3:
Grunneierne på 1600- og 1700-tallet, der rektangler viser til kongen, sirkler til presteskapet og stjerner til selveiere. For de øvrige eiendommene har jeg ikke funnet hvem som var grunneierne.

Figur 4:
Smauet sett fra gata Skagen mot Skagenkaia i 2017. Det hadde navnet Povel skivers allmenning i 1622, Byfogdallmenningen i 1767 og Lindahlsmauet i dag. Smauet har også vært omtalt som Worse-smauet.¹⁷ Smauet er litt mer enn tre alen bred, trolig som i middelalderen.
Foto: Arne Kvitrud, 2018

Beinmengden var mye mindre enn den som ble funnet i Urgata 2. Det kan vise til at bosettingen ved Urgata 2 varte mye lengre, eller at det bodde flere folk der.

GATER OG SMAU

Trafikkerte veier gjennom eiendommer var til ulempe for grunneieren, slik at veiene som hovedregel ble anlagt i eiendomsgrensene. Eiendomsgrensene forklarer derfor en del av hovedveinettet i Stavanger. Middelaldergater var smale. Funn av gater i andre norske byer kan også bidra til å tolke forholdene i Stavanger. Byloven fra 1276 skilte mellom streder (gater i Stavanger) som gikk parallelt med sjøen, allmenninger (allmenninger, allmenningssmau eller smau i Stavanger) var tverrgater mot sjøen og veiter (smau i Stavanger) som var mellom kvartaler. Byloven satte krav til at stredene og allmenningene skulle være minst 12 alen brede (åtte alen i Oslo) og veitene tre alen.¹² Loven regulerte i starten bare forholdene i Bergen, men kan ha vært normen ved nye veier etter at Stavangers borgere fikk byprivilegier i 1425.

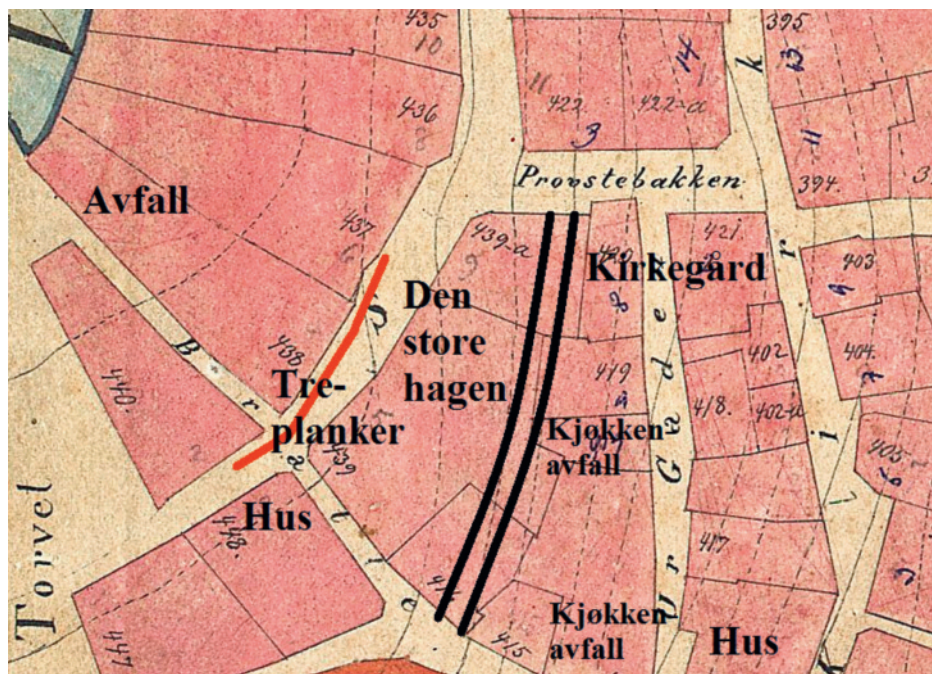
I gata ovenfor Torget 7 (dagens Burger King), Skagen 4 og Skagen 6 er det funnet rester av et forkullet plankedekke, som arkeologen *Stan Reed* tolket som et gatedekke. Det er datert til perioden 1405-1460,¹³ som trolig gir en omtrentlig alder på gata fra Torget til Prostebakken.¹⁴ I Trondheim var det allerede fra 1000-tallet og utover brukt treplanker som gatebelegg.¹⁵ I Trondheim var det kjerrespor fra en eldre vei under plankene. Slik var det ikke på Skagen. Stein som gatedekke ble ikke vanlig før på 1500-tallet.¹⁶ På det smaleste var bredden på 1860-tallet på gata Skagen fra Torget til Prostebakken 12,5 alen. Bredden var i samsvar med et strede i byloven.

Prostebakken var i 1578 om lag to meter bred,¹⁸ eller det vi vil kalle et smau. Urgata var på 1860-tallet på det smaleste 2,2m. Lindahlsmauet (smauet som leder ned fra gata Skagen til Skagenkaaien bak dagens Burger King) har i dag en bredde på om lag 1,8-2,5m. Brattegata er omtalt med dette navnet første gang i 1787.¹⁹ Graving i 1970 viste at Brattegata en gang hadde vært enda brattere enn i nyere tid, med en god del fyllmasser nederst i gata.²⁰ Brattegata var på sitt smaleste 3,5 alen (2,3m) på 1860-tallet. Både Brattegata, Lindahlsmauet, Prostebakken og Urgata hadde altså bredder som på det smaleste var litt over tre alen, som var normen i Bergen og i byloven.

Det som i dag er Prostebakken og Urgata må ha vært sperret i middelalderen av kirkegården ved Prostebakken. Trolig ble gatene anlagt en stund etter at kirkegården gikk ut av bruk, - trolig etter år 1400. Ut fra bredden kan Brattegata også være fra den tiden, men det er mer usikkert.

Figur 5:
Urgata sett fra sør mot Prostebakken i 2017. Gata het Lille Urgata fram til 1860-tallet. Urgata var tidligere navnet på deler av det som nå er Kirkegata.
Foto: Arne Kvitrud, 2015

Figur 6:

Et mulig smau fra Prostebakken til Brattegata ca. år 1300. Treplankene (rødt) er fra første halvdel av 1400-tallet. Jeg har tegnet dem inn fra beskrivelsen. Urgata, Prostebakken og gata Skagen kan også være fra 1400-tallet.

Figur 7: Motstående side.

Brattegata sett opp fra krysset med Torvgata mot Kirkegata i 1935.²⁵ Alle bygningene på bildet er revet. Gata og husene til venstre er nå inne i Torgterrassen. Bygningene til høyre er blitt til Sparebank 1 SR-bank-bygget. Gata var i 1935 bredere enn på 1860-tallet. SAS, Fotoarkivet etter Thomas Gjesteland.

Om både gata Skagen fra Prostebakken til Torget og Urgata var fra 1400-tallet, kan det ha vært en eldre gate mellom dem. Ved graving i Skagen 9, ble det i 1902 funnet to kister ved siden av hverandre med menneskebein. Kistene var under skorsteinen, og lå delvis under en mur som støtte til Urgata 8.²¹ Kirkegården må ha rukket minst hit ned, og gata må dermed ha vært lengre nede. Beliggenheten av avfallshaugene kan tyde på at Kirkegata 2 og Urgata 2 var én eiendom før år 1400. Videre var det trolig på et tidspunkt en tilgrensende eiendom i nord, som etterlot seg beinrester på nedsiden av

Urgata. Samtidig har Skagen 3 vært bebodd på 1200-tallet, uten at det var noen vei på sjøsiden. En mulig tolkning er at det før år 1400 var det en gate fra Prostebakken, til der Brattegata møtte Torggata (se figur 2 og 6), og derfra til Torget.

LANGS VÅGEN – SKAGEN 4 OG 6

Fra Torget og trolig helt ut til Skagen 18 var det strender.²² På 1000- og tidlig på 1100-tallet var det enkelt å ro båtene opp på stranda, vasse i land og dra båtene etter. I vikingtiden og tidlig middelalder lå strandkanten i stor grad der gata Skagen er nå.²³ Med kirke- og klosterbyggingen på 1100-tallet fikk en behov for å ta imot større båter.

Dermed ble det bygd kaier eller

brygger innerst i Vågen.²⁴ Utfyllingene ga muligheter til å ta inn større båter.

I gata ovenfor Skagen 4 er det funnet en nedslått eikepæl, som kan være fra 1100-tallet.²⁶ Stan Reed mente at det trolig var en fortøyningspæl, som sto ute i sjøen.

Ved Skagen 3 (i dagens Torgterasse) ble det på 1100- og 1200-tallet lagt ut grusfyllinger på stranda.²⁷ På skrå over gata – under det som nå er Skagen 4a, kastet en fortsatt boss i sjøen ca. år 1400.²⁸ Fyllingen utenfor Skagen 3 må ha vært begrenset nordover til Skagen 3. Fra Skagen 10 som ligger like nord for Skagen 6, har vi et målebrev fra 1593.²⁹ Eiendommen hadde omtrent samme størrelse som på 1860-tallet. Det er trolig at en på 1400-tallet fylte ut i Vågen

fra Skagen 4 til 10. Sjøhus ble bygd, og gata Skagen ble anlagt på utfylt område. Vi kan følge eierne av Skagen 4 tilbake til 1602, og Skagen 6 trolig til 1661. Det kan være at Skagen 4 og 6 var sammen i en eiendom i 1602, da det bare var oppgitt én beboer på nedsiden av det som nå er gata Skagen.

Arkeologiske undersøkelser i andre norske byer viser at tomtebreddene økte over tid når en anla nye tomter. Det forklares med økende behov for lager og boområder.³⁰ Skagen 4 og 6 er vesentlig bredere enn medianen for de andre eiendommene langs gata Skagen.³¹ Dette kan tyde på at det ikke var bybebyggelse før 1600-talet. En kan ikke utelukke at det har vært flere tomter langs sjøen på 1400-tallet, som så har blitt slått sammen til én eiendom etter en bybrann. Tomtebreddene varierer mye, så det har ikke vært en utparsellering av tomter med fast bredde som en ser i byer med en styrt regulering.

I Bergen bygde en husene slik at de så ut som et langt sjøhus fra bryggekannten og langt oppover land. Både næringsvirksomheten og boenhetene var i det samme huset, eller husrekken. Slik var det ikke nødvendigvis i Stavanger. Etter byvedtektene for Stavanger fra 1594 skulle det betales leidang på en skilling for hvert par hus.³² Det er ikke uten videre klart hvordan et «par hus» skal tolkes, men det kan være at borgerne ofte hadde to hus. Slik vi ser av de eldste bykartene, var det ofte et sjøhus på utfylt område, og et bolighus på innsiden. Bolighuset sto ofte med langsiden mot sjøen, mens sjøhusene hadde kortsida mot sjøen. I England hadde kjøpmennene og håndverkerne utsalgsstedet mot gata og lagrene lengst fra gata.³³ I forsøk på rekonstruksjon av norske middelalderbyer har en antatt at en gjorde tilsvarende. Det er ikke urimelig at det også var slik i Stavanger.³⁴

HVOR VAR UREN?

På 1600-tallet var byen delt opp i roder, som hadde hvert sitt nummer. Fra 1711 ble rodenummerne erstattet med stedsnavn.³⁵ Roden «Fra Skagen til Torfuet» dekket husrekkene langs gata Skagen fra Valberget til Torget. Roden Uren omfattet i 1711 Arnegård, kvartalene fra Søre gata til Kongsgata og et mindre område vest for Kirkegata. Uren ble grunnlaget for gatenavnene «Urgaden» (dagens Kirkegata fra Domkirkeplassen til Steinkargata) og «Lille Urgaden» (dagens Urgata og Prostebakken). Gatenavnene er ikke omtalt i kilder før i 1777.³⁶ «Urbakken» (om dagens Prostebakken) er enda yngre. Uren var nok området vest for Kirkegata.

Det er rimelig å tro at den første bebyggelsen på Uren var i Kirkegata 2. En har her middelalderfunn etter hus, og plasseringen er sentral i forhold til kirkene ved det som nå er Domkirkeplassen. Her fant Arkeologisk museum i 1967-1968 restene av et hus av ukjent størrelse. Det var orientert noe på skrå

i forhold til både Kirkegata og Urgata. Det lå i retning øst-nordøst mot vest-sørvest.³⁷ Plankerestene ble tolket som rester av et flytende golv. Seks keramikkskår var fra høymiddelalderen. Ett av skårene var av en type fra 1200- eller helst 1300-tallet.³⁸ Dateringer av trevirke fra huset ga mellom år 960 og 1240.³⁹ Kombinasjonen av dateringene av trevirket og keramikken indikerer at en datering omkring år 1200 er mulig.

Et viktig motargument mot en slik plassering av Uren, er *Ulrik Fredrik Aagaards* kart fra 1726.⁴⁰ Navnet Uren er skrevet inn på et område mellom Kirkegata og Laugmannsgata sammen med kvartalet som tidligere inneholdt Norges Bank. Min oppfatning er imidlertid at Aagaards kart er påvirket av rodeinndelingen i 1726, og ikke nødvendigvis av eldre stedsnavn. Andre områder på kartet som Østervåg, er også tegnet etter rodeinndelingen, og ikke etter eldre geografiske navn. Arnegård er for eksempel også avmerket bare på en liten del av den historiske Arnegård.

VAR BRATTEN DET SAMME SOM «DEN STORE HAGEN» I SKAGEN 5, 7 OG 9?

I 1602 omtales eiendommen Skagen 5, 7 og 9 på østsiden av gata Skagen som «den store hagen». Disse ble ikke egne eiendommer før omkring 1759.⁴¹ Botanikeren *Asbjørn Simonsen* analyserte pollenprøver fra to middelalderlag fra naboeiendommen Skagen 3. Han konkluderte med at det ble drevet intensivt åkerbruk i «*umiddelbar nærhet*».⁴² Pollenprøvene viste blant annet at det var hasseltrær, og at det ble dyrket erter, bønner, neper, havre, bygg og hvete.⁴³ Det tyder på at det var åkrer i den store hagen i middelalderen.⁴⁴

Bratten er omtalt i skriftlige kilder fra 1342 til 1440. Korbrødrene ved domkirken tilbød i 1342 Orm bonde soverom enten i Kommunsgården eller i Bratten.⁴⁵ Bratten var derfor trolig ikke langt fra Kommunsgården,⁴⁶ og var eid eller disponert av korbrødrene. I 1440 mottok to prester vitneprov «nede i Bratten».⁴⁷ *Knut Helle* mente det kunne være nede i en skråning eller i første etasje i huset i Bratten. En pleier likevel ikke å skrive hvilken etasje en befinner seg i, om en stedfester hvor et dokument er skrevet. I 1348 overnattet Ivar på Åse i midtloftet i Bratten.⁴⁸ Ordet loft viste til at huset hadde en andre etasje. I Bergen var det på 1100-tallet mest vanlig med enetasjes hus, og det eldste kjente loftet er fra om lag 1150.⁴⁹ Loftet i Bratten i 1348 er det eldste vi kjenner fra Stavanger. Knut Helle mente at ordet midtloft kan bety at det var tre eller flere hus, og at husene kan ha stått ved siden av hverandre eller helst bak hverandre, slik det var vanlig i Bergen.⁵⁰ Det er mulig at en i 1440 hadde loftene på utbygde område.

Som et alternativ til at Bratten er topografiske navn, har det vært foreslått at det kunne være en sammenheng mellom Eirik Bratt og Bratten.⁵¹ Flere navn

på bygårder hadde personnavn i seg, så det er ikke urimelig om Bratten også skulle ha det. I 1298-1299 var Eirik Bratt en av motstanderne til korbrødrene i striden med biskop Arne. Han nevnes av de første i en oppstilling, noe som tyder på at han hadde en høy sosial status. At Eirik skulle bo i en gård som korbrødrene disponerte, og samtidig gått «i krigen» mot dem, virker imidlertid urimelig for meg. Jeg mener at den mest trolige forklaringen er at Bratten og Brattegata har navnene sine etter en bratt bakke.

Der Sparebank 1 SR-bank nå holder til, lå i middelalderen Kommunsgården og Trinitatisgrunnen. Trinitatisgrunnen lå mot Brattegata med Kommunsgården som nabo i vest. Skal Bratten ha vært ved Brattegata må den ha vært på nordsiden av gata. Da peker den store hagen seg ut som en klar mulighet. Korbrødrene var eier, og den var nedenfor der korbrødrene arbeidet og bodde.

DRØFTING OG SAMMENDRAG

Kildematerialet knyttet til eiendommene Bratten og Uren kan tolkes på flere måter. Den hendelsesrekkefølgen jeg mener passer best med kildene er:

Strendene på Torget, Straen og østsida av Vågen var velegnet som møteplasser. I Danmark finnes det flere parallelle steder til Stavanger - steder hvor en i vikingtiden kunne trekke båtene sine opp på strender - som ble tatt i bruk som slike møteplasser. Stavanger har også flere forhold som er typiske for tidlige handelsplasser i Danmark, som grus- eller sandstrender, lett tilgang til ferskvann, en gård nær stranden og en senere steinkirke. Kirkene ble bygget der stormenn hadde kontrollen over møteplassen.⁵² I mangelen på kilder, er det vanskelig å trekke mer ut av det enn dette.

Avfallet i sjøen er en sterk indikator på at det bodde noen nær Vågen på 1000-tallet. Hadde avfallet vært fra beboere på det som i dag er Kongsgård, spørres det om de ville gjort seg bryet med å bære det helt ned i Vågen.

Vi har få spor etter hvem som bodde i dette området. Dersom det ble drevet handel forventer en i arkeologiske utgravinger å finne gjenstander som vekter, vektlodd, mynter, blylodd, tellepinner, målestaver og emballasjemerkelapper med eierinnskrifter.⁵³ Vi har ikke slike funn fra Uren eller Bratten.⁵⁴ Dette er en indikasjon på at det ikke var kjøpmenn som bodde her, men de arkeologiske undersøkelsene er for få til å konkludere. Avfallsslagene under Skagen 4a fra 900-tallet til omkring år 1400 er dominert av treflis, lærbiter, mose, nøtteskall, planterester og bein.⁵⁵ Læravfallet kan vise til kles- og skoproduksjon. Funnene av treflisene gir også flere muligheter til tolkninger. Produksjonsavfall etter håndverk fram til 1000-tallet tolkes likevel normalt

som hjemmesysler. Fram til midt på 1100-tallet var hovedregelen at håndverkerne var omreisende, som dro fra marked til marked for å lage og selge sine produkter. Midt på 1100-tallet fikk en mer fastboende håndverkere i byene i Europa. I Norge var en noe senere.⁵⁶

Omkring år 1100 eide trolig biskopen området ved Torget og ut til Prostebakken. På 1100-tallet ble det bygd kaier på Torget. Martinskirken kan ha blitt bygd nær det som nå er krysset av Kirkegata og Prostebakken omtrent på samme tid, med den tilhørende kirkegården. Martinkirkens prestegård ble anlagt. En laget fyllinger på sandstranda utenfor Skagen 3 og ut i sjøen på 1100- og 1200-tallet.

Etter at domkapitlet ble opprettet delte biskopen noen av eiendommene sine med korbrødrene i Domkirken. Første gang korbrødrene omtales i Stavanger var i 1236,⁵⁷ så det kan være at utskiftingen skjedde omtrent på denne tiden. Korbrødrene fikk blant annet Skagen 5, 7 og 9, som da lå ved Vågen. Eiendommen har trolig vært brukt til naust og en bolig som korbrødrene disponerte. De hadde også åkrer og hasseltrær. Det gikk et smau eller en sti fra Prostebakken til Brattegata, som skilte biskopens og korbrødrenes eiendommer. Biskopen beholdt resten av området, kanskje med unntak av en eiendom i sørøst, øverst i dagens Torgterasse.

Det var et hus i Kirkegata 2 (Øverst i Torgterrassen) om lag år 1200. Det kan være at dette var gården Uren. Avfallshaugen som ble funnet i Urgata 2 kom trolig fra huset i Kirkegata 2.

Bratten kan ha omfattet Skagen 5, 7 og 9. De viktigste argumentene er at tomte eid av korbrødrene, det var en bratt bakke og betegnelsen «nede i Bratten» ble brukt i en skriftlig kilde. På slutten av 1200-tallet etablert korbrødrene seg også nedenfor Valberget – middelalderens Skagen. Korbrødrenes handelsvirksomhet ble nok flyttet til Skagen, for å kunne ta inn større handelsskip.

Som for resten av byen kom vanskelige tider også til de som bodde i Bratten og Uren. I *Annalis Regii* for 1272 fortelles det at Stavanger hadde brent.⁵⁸ Fra 1349 kom pestene jevnlig. Martinskirken og kirkegården ble trolig lagt øde i andre halvdel av 1300-tallet. Det er også spor etter en ny bybrann på 1400-tallet.⁵⁹

Det var likevel en oppgangstid for byen et stykke ut på 1400-tallet. Det ble bygd flere hus på Bratten i to etasjer⁶⁰ og naust på det utfylte området der Skagen 4 og 6 er nå.⁶¹ Gata Skagen ble anlagt med treplanker som gatedekke. Urgata og et smau ble anlagt der en i dag har Prostebakken. Det gamle smauet mellom korbrødrenes og biskopens eiendommer av den store hagen

ble fjernet. Gatenettet på 1500-tallet minnet dermed om det en kjenner i dag, men flere av tomtene var større.

Oppsummert, ser en at Bratten og Uren endret seg mye over tid. Større båttypen medførte at korbrødrene bygde brygger, fylte ut i Vågen og flyttet deler av sin virksomhet til nedenfor Valberget. Branner førte til nybygging, og hus ble bygd i mer enn en etasje. Pestene førte til store befolkningsreduksjoner i Rogaland, og til reduserte tiende- og leieinntekter til byens kirker og presteskap. Kirker og kirkegårder i byen gikk ut av bruk, og antall geistlige gikk ned. Folketallet gikk ned som følge av pestene, og opp igjen i mellomperioder. I perioder på 1400- og 1500-tallet har en hatt vekst, og en bygde boliger på Uren og Bratten.

Forkortelser

AM og **AmS** = Arkeologisk Museum, Universitetet i Stavanger;

DN = Diplomatarium Norwegicum;

NRA = Riksarkivet i Oslo;

PA = Privatarxiv; **RN** = Regesta Norvegica;

SAS = Statsarkivet i Stavanger; **SBA** = Stavanger byarkiv.

ENGLISH SUMMARY

Uren and Bratten were probably medieval manors in Stavanger. Not everything can be verified, but my paper discusses the location, what function they had, as well as origin. The number of sources are few, and there are several ways to interpretate them. I describe the development of the area that from my point of view fits best to the facts.

4.5m of garbage are found as sediments in the Vågen, dating from the 10th to the 15th century. It is probably deposited by someone living in the neighborhood. An anchoring pillar is probably from the 12th century, indicating use of boats. So far, no certain evidences of houses prior to the 13th century are found.

The cemetery of the church named after Saint Martin of Tours, was probably establishes in the 12th century, and abandoned during the fall of the 14th century. The grave yard at Prostebakken 2 and Urgata 4 was taken over by the bishop, and became urbanized in the 15th century.

Uren and Bratten were probably established as residences early in the 13th century. Uren was probably used by someone in the bishops' crew and Bratten by the secular canons in the Cathedral. A small road was established in the border between the two properties, above Skagen 5, 7 and 9. The areas were to a large extent used for agricultural activities.

In the first half of the 15th century the settlement at Bratten expanded into Vågen, and houses with two floors were built. Uren was split up into smaller properties. The streets developed to be similar to the streets that can be found in the 19th century's maps, and the area was urbanized.

Referanser

Bertelsen Reidar: Rapport om undersøkelsen av tomte til Kirkegaten 2. Stavanger, desember 1967 og desember 1969. AM topografisk arkiv. Vist til som Bertelsen, 1969.

Brendalsmo Jan og Petter B. Molaug: To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300, Collegium Medievale, 2014, side 136ff.

Brøgger Anton Wilhelm: Stavangers historie i middelalderen, Stavanger, 1915.

Christophersen Axel: I kongers kaupang og bispers by – arkeologi forteller byhistorie, Trondheim, 1992.

Christophersen Axel: I brygge, bod og strete, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Dreyer forlag, 1997.

Dunlop Alexander Rory: Innberetning om arkeologiske forundersøkelser i Skagen 18, Stavanger, NIKU Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU oppdragsmelding 004, Bergen, 1995.

Ersland Geir Atle og Arne Solli: Stavanger bys historie, bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815, Stavanger, 2012.

Gundersen Erik S. Stavanger bystyres forhandlinger 1856-1861, Stavanger, 1967.

Gundersen Erik S. og Ingvar Molaug: Minneboken om Stavanger. Ødegaard forlag, udatert.

Hansen Gitte: Bergen c 800-c 1170: The Emergence of a Town, The Bryggen papers, Main Series No 6, Fagbokforlaget, 2005.

Helle Knut: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975.

Johannessen Live og Jan-Erik G. Eriksson: Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015.

Kowaleski Maryanne: Medieval towns: A reader, Toronto, 2008.

Kvitrud Arne: Huseiere på 1700-tallet. Internettartikkel besøkt 23.10.2017.

Kvitrud Arne: Skagen i middelalderen, Stavanger Museums Årbok 2015.

Lillehammer Arvid: Skagen 3 og Stavanger i mellomalderen, Frå haug ok hei ni, nummer 2, Stavanger, 1969.

Lillehammer Arnvid: Arkeologiske bidrag til Stavangers mellomalderhistorie. Museums Årbok 1971.

Lillehammer Arnvid: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. Arkeologisk Museum i Stavanger, 2000.

Lorvik Katharina: Stavanger, i boka Johannessen Live og Jan-Erik G. Eriksson (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 47-51.

Lous Carl Severin Schelven: En Stavangersk Cicerone, Stavanger, 1868.

Løken Trond: Breiavatnet er Stavanger bys historiebok. Arkeologisk Museums rapport, bind 12B, Stavanger, 1999.

Næss Hans E. (redaktør): Samlinger til Stavangers historie, fjerde bind, Stavanger, 1971.

Reed Stan: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004-2006, Del 1 Tekst, NIKU, oppdragsrapport 73/2016/1, Oslo, 2016.

Sandvik Paula Utigard: Tusenårsstedet Stavanger torg. Førebels resultat frå boringane i juni 2005. AmS rapport 2005/8, Stavanger, 7.7.2005. Selv om den er datert 2005, kan det ser ut som om den er oppdatert i 2013, jamfør teksten øverst på side 4.

Sandvik Paula Utigard: Skagen 4a, Stavanger kommune. Arkeologisk og paleoekologisk analyse av sediment frå prøveboringar oktober 2005, AmS oppdragsrapport 2005/12, Stavanger, 27.10.2005.

Sandvik Paula Utigard: Under overflaten i mellomalderbyen Stavanger, Frå haug ok hei ni, nummer 3, Stavanger, 2006.

Sandvik Paula Utigard og Kerstin Griffin: Tusenårsstedet i Stavanger kommune: Rapport frå boringane i indre delen av Vågen i oktober 2006, AmS oppdragsrapport 2006/13, Stavanger, 27.11.2006.

Sandvik Paula Utigard: Skagen 4a, Stavanger. C-14-dateringar av sedimenta påvist ved boringar i oktober 2005, Oppdragsrapport 2008/9. AM, Stavanger 19.2.2008.

Schofield John og Alan Vince: Medieval towns: the archaeology of British Towns in their European Setting, London, 2003.

Simonsen Asbjørn: Middelalder-vegetasjon på Skagen, Stavanger. Frå haug ok hei ni, nummer 2, Stavanger, 1969.

Storm Gustav: Islandske Annaler indtil 1578. Christiania, 1888.

Ulriksen Jens: Andløbspladser fra Danmarks yngre jernalder på baggrund av Roskilde Fjord-undersøgelsen, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Dreyer forlag, Stavanger, 1997.

Noter

- [1]Jeg har satt sammen fire kart fra SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867.
- [2]Carl S. S. Lous (1868, side 109) skrev «*Den steile Brattegade, som vi passere, har rimeligvis sit Navn af Kannikernes Gaard «Bratten»..»*. AndreasEmil Erichsen (SBA, P110, boks 23 Stavangerina) skrev ca. 1900 «*..staar denne gaardsnavn (dvs. Bratten) i sammenheng med den nuværende Brattegade»*. Anton Wilhelm Brøgger (1915, side 194) skrev om Bratten «*Brattegaten kan ha en mindelse om stedet for denne byggaard»* (dvs. Bratten). Knut Helle (1975, side 132) tegnet inn Bratten på sitt middelalderkart mellom Kommunsgården og Prostebakken, men med et spørsmålstegn bak. Geir Atle Ersland (Ersland og Solli, 2012, side 199) skrev både at Bratten lå innerst i Vågen like nedenfor Brødregården (Kommunsgården), og at Bratten kunne være inne i dagens Torgterrassen (side 189). Forklaringen finner en i kartet på side 112, der Brødregården er feilplassert til Domkirkeplassen.
- [3]Kartgrunnlaget er fra SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867.
- [4]Eiendelene til kongen og biskopene («stigten») ble etter reformasjonen ført hver for seg i de statlige regnskapene. I de eldste inntektlistene vi har over grunnleier i Stavanger fra 1567 og så fra 1602 og utover finnes det ikke spor etter biskopens eiendeler. Det kan tolkes som at kongen tok tilbake eiendommene som kongen en gang hadde gitt til biskopene da de katolske biskopenes funksjon opphørte, eller at de ble ekspropriert på en annen måte enn resten av bispegodset.
- [5]Sandvik, 7.7.2015, side 5, Sandvik, 27.10.2005, side 10, Sandvik, 2006, side 11, Sandvik og Griffin, 2006, side 3 og Sandvik, 2008, side 5-6. Den eldste dateringen som drøftes i teksten var TUA5885.
- [6]Reed, 2016, side 35.
- [7]Nasjonalbiblioteket i Oslo, ms 507 40 og i avskrift hos Erichsen, 1906.
- [8]SA: En forhistorisk eller historisk kjøkkenmødding på Skagen? Interessante funn av skjell og beinrester under utgraving av en kjeller i Urgaten, 14.12.1927 og Lillehammer, 2000, side 11. Urgata 2 hadde matrikelnummer 414 i kartene jeg viser fra 1860-tallet. Huset ble revet ca. 1968.
- [9]Beina var samlet sammen av journalist Bj. Høye, og sendt til Bergen Museum. Artsbestemt og datert av A. Brinkmann ved Bergen Museum i et brev til Jan Petersen ved Stavanger Museum, 10.12.1928. Jamfør AM, Topologisk arkiv mappe 2, sak 276/28. Østers ble vanlige i arkeologiske byfunn i England fra tidlig på 1300-tallet (Schofield og Vince, 2003, side 223). Det var ikke prøver av hønse- eller svinebein, som tyder på at bare et lite utvalg av beina ble undersøkt.
- [10]Schofield og Vince, 2003, side 230.
- [11]Lillehammer, 2000, side 16, nummer 7, som indirekte tidfester funnene til middelalderen.
- [12]Ingrid Smedstad: Ferdselsveier/infrastruktur, i Johannessen og Eriksson, 2015, side 68. I Trondheim viser arkeologiske utgravninger at gatebreddene økte utover i middelalderen fra omlag 2,9m til 3,6m midt på 1000-tallet (Christoffersen, 1997, side 58). Videre til omlag fire meter (ca. 6,5 alen) på 1300-tallet (Christoffersen, 1992, side 65f). Jeg har lagt til grunn at det er brukt norske alen, som var i bruk i Stavanger på 1400-talet.

[13]Reed, 2016, side 37, jamfør også side 112. Plankene lå over en sandfylling utenfor Skagen 3, som var fra 1100- eller 1200-tallet.

[14]Den eldste kilden til denne gata er fra Skagen 32 under Valberget i 1576 (Brandrud, 1901, side 466-467, jamfør min plassering i Kvitrud, 2015, side 207), men det er rimelig å tro at gata er eldre. Gata fortsatte nok langs sjøen til det som i dag er Prostebakken.

[15]Christoffersen, 1997, side 58 og figur 62, og Ingrid Smedstad: Ferdsselsveier/infrastruktur, i Johannessen og Eriksson, 2015, side 68. I nyere tid er planker brukt som gatedekke i Arkhangelsk i Russland.

[16]Ingrid Smedstad: Ferdsselsveier/infrastruktur, i Johannessen og Eriksson, 2015, side 68.

[17]Gundersen og Molaug, side 77.

[18]I 1578 (8.7.1578 – Digitalarkivet, NRA diplomsamling, dokument datert 22.11.1618) leide kongen ut tomta som lå på nordsiden av Prostebakken. Eiendommen var i 1578 noe større enn summen av Kirkegata 14 og Prostebakken 3 på 1860-tallet, fordi gateutvidelser har tatt deler av tomta. Tomta strakte seg fra øvre (dagens Kirkegate) til nedre gate (dagens gata Skagen). Bredden ved Allgaten mot sjøen – sør og nord – var 29 alen. Bredden mot den øvre gate var 30 alen, alt målt i norske mål. Da de eldste oppmålingskartene ble laget på 1860-tallet var bredden nederst 25 alen, - eller om lag fire alen kortere enn i 1578, og ved Kirkegata 23 alen, - eller sju alen kortere enn i 1578. I 1857 ble Prostebakken utvidet på sørsiden med 150 kvadrat-alen (Gundersen, 1967, side 203), eller ca. tre alen i snitt i hele lengden. Gatebredden på 1860-tallet var ca. 7,3m i snitt. Tomta på nordsiden var da kuttet med ca. 5,5 alen (3,4m) i øst og 3 alen (1,9m) i vest. Den opprinnelige gatebredden kan da ha vært 7,3m minus (3,4m pluss 1,9m) = 2m. 1,9m er omtrent tre alen. Jamfør også Gundersen og Molaug som skrev (side 80) at Prostebakken «hadde tidligere vært så smal at den ikke var farbar for kjøretøyer».

[19]SAS, Branntaksprotokoll for Stavanger 1.11.1787.

[20]Jenny-Rita Næss: Melding om befaring i Kirkegt. 2, Stavanger, angående Brage-Fram bygget. Torsdag og fredag 26. – 27. febr. 1970, AM, Topografisk arkiv, Stavanger bykjerne, mappe 1 og Lillehammer, 2000, side 16, punkt 12.

[21]Skagen 9 – matrikelnummer 439 i grensen med Urgata 8 med matrikelnummer 420.

[22]Reed, 2016, side 110, Lørvik, 2015, side 51 om Torget, Lillehammer, 1969, side 238 om Skagen 3 der det var strand med finsand og Dunlop, 1995, side 4f om Skagen 18 med strandavsetninger av sand.

[23]Reed, 2016, side 110.

[24]Det ble brukt trekasser, som en fylte med stein. Mellom kassene brukte de fyllmasser (Reed, 2016, side 44 og Lørvik, 2015, side 51). Trekassene omtales ofte som bolverk eller senkkasser. To av tømmerstokkene er datert. De er hogd i 1121 og 1150 (Terje Thun: Dendrokronologi - tømmer fra Stavanger, NTNU, 17.10.2007, med et vedlegg av Paula Utigard Sandvik med nærmere omtale av stokkene, og Sandvik, 2008, side 5-6).

[25]SAS, Fotoarkivet etter Thomas Gjesteland med tilvekstnummer SAS-1990/10:604 fra 1935 med bildeteksten «*Bispegården*» med brutt hjørne (til høyre).

[26]Reed, 2016, side 32, samt tillegget side 49f - datert til perioden 1039-1224 med 95 % sannsynlighet.

[27]Reed, 2016, side 37 og 112.

[28]Sandvik og Griffin, 2006, side 3, jamfør Sandvik, 2006, side 11 og Sandvik, 2008, side 5.

[29]27.1.1593 jamfør SAS, Pantebok for Stavanger 1716-1731, side 10 og Gundersen, 1953, side 330. For 1860-tallet er breddene avlest fra Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Byarkivet i Stavanger. Lengden og bredden var 18 alen (11,3m), nede ved sjøen 14,25 alen (8,8m), og ut på sjøen 66alen (41,3m). På 1860-tallet var bredden ved gata ca. 11,2m og ca. 40 meter lang (64 alen).

[30]Arkeologiske undersøkelser i Trondheim og Tønsberg viser at en begynte å dele opp parseller mot sjøen allerede på 900-tallet, og i Oslo og Bergen på 1000-tallet (Christophersen, 1997, side 42 og 48, Brendalsmo og Molaug, 2014, side 162 og 182 og Hansen, 2005, side 21ff). I Bergen var eiendomsbreddene i Veisan (nær

Håkonshallen) tilnærmet standardisert til ca. 11,5m, men varierte mer lengre sør (Hansen, 2005, side 143f). På Bryggen varierte breddene på husene stort sett mellom fire og seks meter i høymiddelalderen, men det var også større gårder (Helle, 1982, side 224f). I Oslo økte bredden noe over tid fra 11-15m på 1000- og 1100-tallet til 16-20m på 1200-talet (Brendalsmo og Molaug, 2014, side 182). I Trondheim var breddene i vika 3-6m, og i de yngre elveparsellene 11-16,5m (Christophersen, 1997, side 48).

[31]Breddene er lest av Torstrups kart fra 1860-tallet mot gata Skagen. Skagen 4 var 15m (25 alen) bred og Skagen 17,3m (28 alen) på 1860-tallet.

[32]Nasjonalbiblioteket i Oslo, ms 507 40, side 65b og i avskrift hos Erichsen, 1906, side 34.

[33]Schofield og Vince, 2003, side 115 og Kowalesky, 2008, side 117.

[34]Kramboder i gatene i Stavanger er omtalt første gang i 1594 (Nasjonalbiblioteket i Oslo, ms 507 40, side 67-67b og i avskrift hos Erichsen, 1906, side 36).

[35]Næss, 1971, side 330 for 1711, og det samme i 1712 (NRA, Rentekammeret, Real. Ordn. Avd., Skattevesenet, Byenes krigsstyr 1712-1720, Ligning over Stavanger Byes Dagskat for Anno 1712). 9.12.1710 ble det brukt nummer på rodene (jamfør NRA, Rentekammeret, Byregnskaper, Stavanger, pakke O4, Kontribusjonsregnskaper 1687-1711, Ligningsmanntall for Båtsmanns- barberer- og trompeterskatten av Stavanger by, 9. desember 1710). «Uhren» ble brukt om en rode som dekket et stort område fra Søregeata til Klubbegata, langs Klubbegata til Byparken, videre til Domkirkeplassen, Urgata og Kirkegata omtrent til Steinkargata, videre ned til Kulturhuset og tilbake til Søregeata. Navnet Uren ble på 1800-tallet brukt om en enda større rode, som også dekket Torget og det vi i dag kaller Skagen (Ersland og Solli, 2012, side 319), før Uren-navnet forsvant.

[36]SAS, fotokopi av branntaksen for 1777 - Nye Taxations Forretning over Stavanger Kiøbstaeds samtlige Huse og Bygninger, merke Gang i følge den allernaadigste Brand-Forsikrings Anordning af Dato 18de Augusti 1767, foretagen og sluttet den 5te September 1777.

[37]Bertelsen, 1969, Lillehammer 1971, side 53ff og 2000, side 13f.

[38]Lillehammer, 1971, side 56 og 2000, side 12.

[39]Oppgitt med 95 % sannsynlighet. Lillehammer, 2000, side 12 oppga ukalibrert alder og Løken, 1999, side 39of oppga kalibrert alder. Prøven var DF-266 og C-14-dateringen T-1312.

[40]Kartet er gjengitt mange ganger i lokalhistorisk litteratur om Stavanger, se for eksempel Helle, 1975, side 146f. Uren er på kartet anmerket med bokstaven b og med navnet Ouren.

[41]19.10.1602 (Brandrud, 1901, side 470-471) leide domkapitlet ut til Willum Jonsen og hans hustru Ragnhild Østensdatter flere tomter for to riksdaler i året, deriblant den store hagen mellom Povel skriver og Egbert Jespersen (på 60*29,5 alen eller ca. 700 kvadratmeter). Plasseringen og oppdelingen er etter Kvitrud (2011, nummer 439).

[42]Simonsen, 1969, side 241 og Lillehammer, 1971, side 71f.

[43]Simonsen, 1969, side 239ffog Lillehammer, 1971, side 71f.

[44]Lengre unna var det også en stor hage i tilknytning til Kommunsgården, som grenset opp mot det som nå er Haakon VII's gate. Den var ikke i «umiddelbar nærhet».

[45]DN IV nr. 263 av 30. mai 1342 («... skyldugir honom her firir jafngott korshalld sem gæfst a kærtisuaæina pall j biskupsge e, ok suænhus j korsbrædra gar eær Brattenom» og i oversettelsen hos Helle (1975, side 105) «... skyldig like godt kosthold som blir gitt kjertesveinenes pall (dvs. benk – min anmerkning) i biskopgården, og soverom (svevnhus) i korbrødrenes gård eller Bratten.» Jamfør også sammendrag i RN 5 nr. 558.

[46]Brøgger, 1915, side 194 og Helle, 1975, side 151.

[47]DN IV nr. 876 av 12. juni 1440 «... kunnichtgerande at midh woorm nedhan at Brattenom».

[48]DN I nr. 311 av 13. juli 1348 «... j midlofteno j Brattenom», jamfør RN 5 nr. 1061 og drøftingen hos Helle, 1975, side 151.

[49]Helle, 1982, side 217ff.

[50]Helle, 1975, side 151 og 157.

[51]Erichsen (SBA, P110, boks 23 Stavangerina) skrev ca. 1900 at det kan tenkes at

navnet var etter Eirik Bratt. Helle (1975, side 88, 151 og 174) mente at Bratten kan ha sitt opphav i Eirik eller Aslak Bratt. En Aslak Bratt er omtalt i Suldal i 1301 (DN IV nr. 51), men det er uvisst om hvor han bodde. Aslak Brattson er kjent i dokumenter fra 1306 til 1322. Han var nok sønntil en med tilnavnet Bratt (Eirik?), eller mer trolig en med Bratt som fornavn. Han kan neppe være opphavet til gårdsnavnet Bratten.

[52]Ulriksen, 1997, side 124f.

[53]Christophersen, 1997, side 45.

[54]Reed, 2016 og Bertelsen, 1969.

[55]Sandvik, 7.7.2015, side 5, Sandvik, 27.10.2005, side 10, Sandvik, 2006, side 11, Sandvik og Griffin, 2006, side 3 og Sandvik, 2008, side 5-6.

[56]Johannessen og Eriksson, 2015, side 28 og 76.

[57]Helle, 1975, side 99.

[58]I Storm, 1888, side 139 – *”Bø’arbrvni i Stafangri”* (Bybrann i Stavanger). Om en sjekker de samme hendelsene i ulike annaler, ser en at årstallet kan avvike med et par år, men ser rett ut her. Denne brannen er bare omtalt i Annalis Regii.

Samme året som brannen, ble ifølge annalen Gregorius pave (rett er 1271) og kong Henrik døde (som er rett). Tekstene er trolig skrevet hver sommer da det kom handelsfolk fra Bergen til Island som fortalte nyheter. Mest trolig var da bybrannen i Stavanger en gang mellom sommeren 1271 og sommeren 1272.

[59]Reed (2016, side 37) viser til brannen i plankedekket i gata Skagen. Videre, uten kilde eller begrunnelse, viser han til at et brosteinsdekke ble lagt etter 1490, som da må ha vært etter brannen.

[60]Det er funnet typiske bylag med humus og organisk materiale utenfor Skagen 4 fra «12- 1300-tallet» (Reed, 2016, side 110). Det var i strandsonen.

[61]Ved gravingen i Skagen 3 ble det funnet steiner som ble tolket som fundamentet for et naust som fortsatte nordover utenfor det utgravde området (Lillehammer, 1969, side 238 og Reed, 2016, side 109).